

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

З.І. Гриценко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті вивчається складний перехід українського села від аграрної системи радянських часів до нової, яка характерна для демократичного суспільства з ринковою економікою. Початок цього процесу привів до значної культурної травми, яку відчули на собі як жителі міст, так і сілу 90-х роках ХХ ст. Проявом її стала ностальгія за минулим, похмурий погляд на майбутнє. Розвал старої системи супроводжувався також виходом на поверхню раніше маскованої, нагромадженої за минуле десятиліття „негативної якості” суспільства і людини: корумпованості, здирництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства, розперезаності тощо, як компенсації за рабський послух. Саме такий послух, а не ідеалізм дисидентів чи працьовитість трудового люду, відзначає І. Дзюба, став формувальним (деформульним) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн [1, 18]. Осмислення цього переломного періоду в житті українського селянства має важливе суспільно-політичне значення, адже історія вступила в період, коли багатство та цивілізованість народу визначається не стільки надрами, родючістю його земель або географічним положенням, скільки культурою його праці та культурою побуту.

У Радянській Україні було багато істориків, які спеціалізувалися на вивченні аграрної історії 60–80-х років ХХ ст. Ця сфера знань у тодішній системі гуманітарних наук була досить шанованою і розгалуженою. Досвід КПРС і СРСР у здійсненні аграрної політики розглядався як такий, що вирішив масштабне завдання „соціалістичного перетворення сільського господарства” „шляхом конфіскації земельної власності приватних землевласників і кооперування трудяшого селянства на добровільних засадах” [2, 383]. У Радянській Україні всі теоретичні розробки з аграрної історії зводили до втілення в життя так званого „ленінського кооперативного плану”, який вимагав, щоб державна влада була у руках робітничого класу. Насправді аграрна політика радянського періоду історії України призвела до встановлення влади партійно-державної номенклатури в селі.

Розуміння суспільних процесів, що відбувалися у радянський період української історії, почало докорінно змінюватися з проголошенням України як суверенної держави, яка обрала шлях демократичного розвитку. Виникла потреба пояснити молодому поколінню суспільні процеси, що відбувалися в минулому, і як вони почали змінюватися у

пострадянський період. Тому першопроходцями у вивченні аграрної історії незалежної України стали історики, які писали підручники і посібники для студентів вищих навчальних закладів [3]. У цих працях, поряд із новим осмисленням радянського минулого та загальною характеристикою перших років незалежності, виділяються певні етапи нового історичного шляху української історії після 1991 р. Грунтовний аналіз утвердження незалежності України та перетворень у перше десятиліття почали робити відомі історики С.В. Кульчицький [4], В.М. Литвин [5].

Свій внесок у формування знань про сучасний розвиток села зробили представники різних напрямів гуманітарного знання, які звернулися до вивчення пострадянського періоду розвитку України. Зокрема, важливим є висновок про те, що трансформація в Україні проходила набагато повільніше, ніж в країнах Балтії або навіть у Росії [6, 82]. Привертає увагу, що стан глибокої кризи в українському суспільстві науковці визнали значною мірою штучним, пов'язаним з метою створення сприятливих умов для первинного накопичення капіталу [7, 116]. Дослідники писали також про відсутність соціально прийнятної моделі перетворень країни, про міжособну боротьбу та роль політичних діячів України на початку 90-х рр. ХХ ст. у провалі ринкових реформ [8]. Не пройшло повз увагу науковців і катастрофічне падіння життєвого рівня більшості населення. Причини такої ситуації пояснювали тим, що замість послідовного й цілеспрямованого творення нової системи господарювання, „вся енергія реформістської економічної думки й громадської уваги спрямовувалась на зміну форми власності: якнайскоріше і якнайбільше приватизувати засобів виробництва.” Тому руйнування старого господарського організму (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) значно випереджав, а то й „паралізував становлення української економіки як саморегулятивної системи виробничих зв'язків і матеріальних можливостей виробництва на основі економічної свободи” [9, 7].

Автор статті ставить за мету розкрити основні аспекти аграрної політики в Україні у 90-х рр. ХХ ст. Об'єкт вивчення – земельна реформа в незалежній Україні, предмет – заходи з реформування аграрного виробництва та характерні соціально-економічні наслідки переходу до нових форм господарювання на селі.

Для порівняння згадаємо, що аграрна політика 1960–80-х років радянської історії мала певну стратегію розвитку аграрного виробництва і формування сільського способу життя. Однією з головних цілей цієї стратегії було забезпечення потреб населення у високоякісних і різноманітних продуктах харчування, у промислових товарах, предметах культурно-побутового і господарського призначення, у послугах.

Не менш важливим було й завдання зміцнення радянського державного устрою, забезпечення спільного інтересів селянства з інтересами робітничого класу, інших соціальних груп населення. Виконати ці завдання, як засвідчив досвід СРСР та інших країн соціалізму, не вдалося. Державна власність на все виробництво сформувала відчуженість працівників від результатів їхньої праці й значно знизила зацікавленість у ефективній, ініціативній, творчій праці на спільному підприємстві. Кооперативна форма власності не стала формою спільної власності сільських працівників. Радянські колгоспи мало чим відрізнялися від державних підприємств, що працювали за умов командно-адміністративної системи. Більше того, колгоспний лад, як калька з російської патріархальної громади, ніколи не мав нічого спільного з ментальністю українського народу. Тобто, колгоспно-радгоспний лад був „економічною формою русифікації української нації, українського селянина,” проявом „російського економічного імперіалізму” [10, 9].

З проголошенням і розвитком України як суверенної держави почався новий етап у житті українського села. Розпочався перехід від директивної до ліберальної економіки в аграрній сфері. Вирішення цього завдання потребувало чітких теоретичних обґрунтувань та практичних рекомендацій, які не були сформовані вчасно, що зумовило складний шлях проб і помилок у реформуванні агропромислового виробництва і всього сільського укладу життя.

У перші роки існування сучасної української державності відсутність митних кордонів з Росією та глибока інтегрованість у простір СНД не дозволили країні бути повністю самостійною. Тому, коли в січні 1992 р. російський уряд Є. Гайдара зняв державний контроль над ціноутворенням і почав проводити „шокову терапію”, Кабінет Міністрів України на чолі з В. Фокінім вимушений був повторити цей крок. У республіці почалося різке скорочення виробництва, а уряд був нездатним до рішучих регулюючих дій, внаслідок чого почалася інфляція.

У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила нового прем'єр-міністра – Л. Кучму, який сформував коаліційний уряд. Була зроблена спроба стабілізувати ситуацію посиленням адміністративних методів управління з паралельною розбудовою ринкової інфраструктури. Однак втримати інфляцію не вдалося. Тільки в першому кварталі 1993 р. для підтримки агропромислового комплексу було надано майже 1 трлн крб пільгових кредитів і до 3 трлн крб державної фінансової допомоги [11, 595]. Восени 1993 р. інфляція щомісячно перевищувала 75 %, а в грудні – 90 %. Національний банк України неодноразово вдавався до кредитно-грошової емісії. Лише в 1993 р. вона в 25 разів перевищила рівень 1992 р. Така ситуація призвела до втрати українськими громадянами 116 млрд крб, які знаходилися на ощадних і страхових полісах. Знецінення курсу української грошової одиниці створило умови для розкрадання національних ресурсів [12, 251, 252].

З метою стримування зростання цін і інфляції наступний уряд Ю. Звягільського (27.09.1993 р. – 16.06.1994 р.) теж вдався до відновлення адміністративних методів. Це йому вдалося, але тільки за рахунок величезного зростання заборгованості

бюджетних виплат. Спад промислового і сільськогосподарського виробництва продовжувався.

Таким чином, стара система господарювання не витримала перших же випробувань ринковою економікою і колгоспно-радгоспна система почала руйнуватися. В аграрному виробництві, як і у всій економіці, створилася сприятлива атмосфера для формування тіньового сектора виробництва.

Вироблення аграрної політики в Україні відбувалося на тлі постійної боротьби прихильників ідеї реальної капіталізації аграрних відносин, розвитку ринкових відносин, які б забезпечили дійсну конкуренцію та диференціацію на селі, з прихильниками ідеї соціальної рівності та справедливості. Саме перевага політичних сил, які вміло прикривалися останніми ідеями, призвела до непослідовних дій та затримки ефективного реформування аграрного виробництва. Аграрна політика держави не була достатньо гнучкою, щоб здійснити новий стратегічний курс, який би забезпечив, щоб до землі, як казав П. Століпін, було „докладено праці найвищої якості, тобто праці вільної, а не примусової, адже лише за таких обставин „земля наша зможе витримати змагання з землею наших сусідів”.

Одним з найважливіших напрямів реформування аграрного виробництва стало проведення земельної реформи. З листопада 1994 р., після указу президента „Про негайні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва”, розпочалося роздержавлення землі з подальшим розподілом угідь колективних господарств між тими, хто її обробляє.

Однак після лібералізації цін основна маса населення України опинилася за межею бідності. З 1990-го по 1994-й рік частина заробітної плати у валовому національному доході зменшилася з 60 % до 25-30 %. Зубожіння населення призвело до скорочення його купівельної спроможності в 5 разів. Розпочався процес стрімкого розшарування на багатих і бідних як у місті, так і на селі. Намагаючись призупинити його, Президент Л. Кучма у жовтні 1994 р. відмовився від попередньої тези: „Стабілізація, і лише згодом реформування”, – проголосив нову соціально-економічну стратегію: „Прискорене реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації”. Були визначені основні напрями соціально-економічної політики: фінансова стабілізація; контрольована державою лібералізація цін; структурна перебудова виробництва на основі розширення приватного сектору; децентралізація управління економікою; лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків; соціальний захист населення, у тому числі передача через акції у приватне користування населення державного майна. Вирішити ці завдання було не просто. Вже у квітні 1995 р. у зверненні до Верховної Ради Президент визнав потребу корегування реформ. Невдовзі була розроблена Програма антикризових дій (1997 р.). У сфері аграрного виробництва пропонувався прискорений перехід аграрного сектора на шлях інтенсивного розвитку. Однак за тих соціально-економічних умов, що склалися на той час, завдання було нереальним.

В Україні відбулося різке скорочення населення. На 5 грудня 2001 р. у державі проживало 48415,5 тис.

чол., з них у сільській місцевості – 15877,5 тис. чол. Розподіл за віком постійного населення, що проживало у місті і у сільській місцевості на 1 січня 2001 р., свідчить, що у віці, молодшому за працездатний, у місті проживало 18,0 %, а у селі – 20,4 %; у працездатному віці – відповідно 61,2 % і 51,0 %, а у старшому за працездатний вік у місті – 20,8 %, у селі – 28,6 % [13, 11, 14]. Тобто, відсоток людей працездатного віку на селі (51 %) майже дорівнював кількості непрацездатних (49 %).

В українському селі відбулася докорінна зміна системи форм власності. Замість колишніх колгоспів і радгоспів, наприклад, у Харківській області у 2004 р. діяли 386 господарських товариств, 222 приватних підприємства, 1329 фермерських господарств, 47 виробничих кооперативів, 21 державне підприємство та 130 інших сільськогосподарських підприємств [14, 121]. Реформа зумовила значне збільшення кількості приватних власників в українському селі. На 1 січня 2005 р. в Україні правом на отримання земельних паїв скористалося 6,8 млн працівників і пенсіонерів колишніх колгоспів і радгоспів [10]. Однак вони не змогли стати основним виробником сільськогосподарської продукції, адже майже 2/3 власників земельних паїв були пенсійного або передпенсійного віку, середній розмір паю становив близько 4,0 га. Тому після ліквідації колгоспно-радгоспної системи в Україні постало інше нагальне завдання – подолання розпорошеності земельної власності. Звертаючи увагу на це, відомий економіст А. Гальчинський нагадує підходи до аграрної реформи П. Століпіна, для якого ідеалом був „міцний особистий власник”. Тому у своїй промові на засіданні Державної Ради Росії 5 грудня 1906 р. П. Століпін казав, що „треба виробити такий земельний закон, який би служив розумним і сильним, а не п'яним і слабким” [10].

Це завдання особливо актуальне із огляду на економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств, наприклад, на Харківщині, де рівень рентабельності у господарських товариствах у 2004 р. дорівнював 7,3 %, на приватних підприємствах – 12,4 %, на державних підприємствах – 27,5 %, а от у виробничих кооперативах рівень рентабельності був -6,7 %. Всі форми господарювання були рентабельними у рослинництві, хоч із різними показниками, а у тваринництві всі господарчі суб'єкти виявилися нерентабельними, з мінусом. Господарські товариства мали показник -18,9%; приватні підприємства – -26,5; виробничі кооперативи – -21,5%; державні підприємства – -30,3% [14, 118]. Значною мірою такі показники є наслідком низького рівня технічного забезпечення трудівників села. Парк тракторів, зернозбиральних та кормозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах Харківщини відповідно скоротився з 26228 шт.; 4916 шт.; 2694 шт. (показник 1990 р.) до 12228 шт.; 2287 шт.; 945 шт. (показник 2004 р.) [14, 115].

Ефективність виробництва вплинула і на показники заробітної платні, яка у сільському господарстві була значно нижчою у ніж у промисловості. У Харківській області в цілому по регіону вона становила 230 грн, у промисловості – 262 грн, а у сільському господарстві – 156 грн (дані на 2000 р.) [15, 64].

Із проголошенням незалежності Української держави найбільш впливовою силою аграрних виробників були керівники колгоспів і радгоспів, які відіграли вирішальну роль у формуванні новітньої аграрної політики. Дуже часто ці лоббісти використовували суспільний сектор задля своїх особистих інтересів і зривали курс на приватизацію, що дозволило їм, використовуючи незаконні засоби, провести в аграрному секторі економіки більше „прихвизації” ніж приватизації. Державне майно, і колгоспно-радгоспне у тому числі, продавалося хаотично, що надавало шанс пов'язаним з політикою підприємцям збагачуватися сумнівним шляхом, використовуючи політичну владу. Зв'язок між підприємництвом і політикою був дуже тісний і корумпований. Він діяв швидше через особисті стосунки, ніж через групи інтересів. Як і в комуністичні часи, політика і економіка у перше десятиліття існування України продовжували формувати єдине поле дії. „Твердження, що все змінилося, є міфом: те, що робилося в інтересах соціалізму, зараз робиться (тими ж людьми) в інтересах ринкової економіки”, – зазначали західні політологи [16, 128].

Посткомуністичний розвиток України демонструє, що плюралізм не може існувати без розумно сильної і неупередженої держави. У перехідний період держава є корумпованою, тому що діловий інтерес залежить від неї. Коли виконавча влада сама по собі поділена між незалежними міністрами, які мають слабку координацію на виконання основних загальнонаціональних завдань, то на перше місце виступає завдання служіння самому собі і виникає корупція. Коли вирішення державних справ не відбувається шляхом політичного змагання, інтереси груп мають дуже мало спонуки формувати впливову політику. Замість цього з'являється грабіжницький і бандитський капіталізм, який буде існувати, доки держава не створить прозорі правила взаємодії бізнесу з бізнесом і з державою.

Корпоративізм, який веде до узгодження інтересів окремих суспільних груп, є необхідним елементом громадянського суспільства. Тому представники аграрної сфери виробництва потребують, як й інші групи населення, представлення своїх інтересів на державному рівні для вироблення динамічної і гнучкої політики. Для цього в Україні 1990-х років не було створене законодавче поле проведення корпоративної політики, не було законодавчо відрегульовано діяльність груп тиску, поняття лоббізм прямо асоціювалося з такими явищами, як „хабарництво”, „корупція”. Так зване українське „аграрне лоббі” в органах влади не слугувало інтересам працівників аграрної сфери економіки, жителів сільської місцевості, адже це можливе лише з розвитком громадянського суспільства і роз'єднанням політики, управлінсько-бюрократичного апарату і бізнесу.

Дослідження історії українського села та аграрної політики перших років незалежності потребує подальшого глибокого осмислення причин глибокої соціально-економічної кризи на селі та шляхів її подолання. На нашу думку, потрібна наукова оцінка політики держави в аграрній сфері, яка так і не знайшла оптимального шляху розвитку агропромислового комплексу. Чому шість розроблених за останні 14 років програм розвитку АПК не зробили аграрний бізнес в

Україні конкурентоспроможним на світовій арені і не привели до процвітання українського села?

1. Дзюба І.М. *Україна перед сфінксом майбутнього*. – К.: Видавничий Дім „КМ Академія”, 2001.
2. *Аграрная политика социалистических стран на современном этапе*. – М.: Политиздат, 1981.
3. *Історія України: Навчальний посібник / За ред. В.А. Смолія*. – К., 1997; *Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії: Навчальний посібник / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко, та ін.* – К.: Либідь, 1997; *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навчальний посібник*. – К., 2002; *Політична історія ХХ століття: Навчальний посібник*. – Вид. 2-е, перероблене і доповнене / В.Ф. Салабай, Л.О. Панчук, Я.А. Титаренко та ін. – К., 2002. та ін.
4. Кульчицький С.В. *Політичне і соціально-економічне становище в перші роки незалежності // Історія України*. – 2002. – №18; *Кульчицький С.В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Український історичний журнал*. – 2001. – № 2, 3, 4.
5. *Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ // Український історичний журнал*. – 2003. – № 1.
6. Полунєв Ю., Загоруйко Ю. *Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність*. – 1994. – № 10.
7. Бурєга В.В., Заблоцький В.П. *Суспільство в період транзиції: український контекст*. – Донецьк: ДонДАУ, 2001.
8. Бандурка О.М., Греченко В.А. *Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть*. – Харків: Видавництво університету внутрішніх справ, 2000.
9. Бадзьо Ю. *Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму*. – К.: Таксон, 1996.
10. Гальчинський А. *Земля і власність // Дзеркало тижня*. – 5 листопада 2005.
11. Бойко О.Д. *Історія України: Посібник*. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001.
12. Гриценко З.І. (15 лекцій): *Навчальний посібник*. – Харків: Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, 2002.
13. *Абетка української політики: Довідник*. – Вип. 3. / Автор-упорядник: Микола Томенко (кер кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та інші. – К.: Смолоскип, 2000.
14. *Харківська область у 2004 році (Статистичний щорічник)*. – Харків: Держкомстат України, 2005.
15. *Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року (Стислий виклад)*. – Харків: Видавничий Дім „Інжеск”, 2003.
16. Hague R., Harrip M. & Breslin S. *Comparative Government and Politics: An Intriduction*. – Macmilan Press LTD, 1998.

О. Ю. Манаєв

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ АВТНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ)

Після прийняття нового Земельного кодексу в 2001 р. (вступив у дію з 1 січня 2002 р.) [1] в українському селі швидше стали йти процеси приватизації, оренди землі, утворення власних селянських господарств тощо. У зв'язку з цим виникла

проблема виділення земельних ділянок громадянам та юридичним особам без узгодження з органами культурної спадщини. В сучасній літературі з пам'яткоохоронної проблематики практично не розглянуто особливості використання земель історико-культурного призначення, компетенцію органів культурної спадщини щодо відводу земельних ділянок. Деякі питання з цього приводу висвітлювались у наукових публікаціях [2; 3; 4]. Метою цієї статті є дослідження впливу пам'яткоохоронних засад на проведення земельної реформи в АР Крим. Об'єкт вивчення – аграрна реформа в сучасній Україні (в АР Крим), предмет – охорона культурної спадщини у контексті її проведення.

За адміністративно-територіальним устроєм АР Крим становить 20 регіонів, до складу яких входять близько 1050 селищ та сіл [5, 46-74]. Із них 13 населених пунктів (Гаспра, Коктебель, Корейз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Партеніт, Сімеїз, Форос, Чорноморське, Щebetівка) занесено до „Списку історичних місць України” [6, 193]. Серед об'єктів культурної спадщини, які розташовані в сільській місцевості, 68 входить до державних реєстрів як пам'ятки національного (загальнодержавного) значення [7, 29-37; 8, 210, 225-226].

Після проголошення незалежності України та проведення економічних реформ, постали проблеми, з якими раніше не доводилося зустрічатися. Наприклад, розпаювання земель не завжди узгоджувалося з органами охорони пам'яток. Це призвело до того, що території деяких поселень і курганів були передані для ведення сільськогосподарського виробництва [4, 140]. Так, під дачне будівництво були виділені ділянки на місці всесвітньо відомого кельтського поселення біля м. Мукачєво на Закарпатті, на найбільшому скіфському Ходосівському городищі під Києвом [9, 15]. Такі факти мали місце у різних регіонах держави.

Такий стан справ привів до того, що в Постанові Верховної Ради України від 27.12.2003 р. „Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури Українського народу, що знаходяться за її межами” окремим пунктом було визначено: „Посилити контроль за дотриманням законодавства у сфері охорони культурної спадщини при відведенні земель” [10, 6]. Спеціально уповноваженим органом охорони культурної спадщини АР Крим є Комітет з охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим.

В сучасному українському законодавстві узгодження відводів земельних ділянок фізичним та юридичним особам з органами охорони культурної спадщини передбачено ст. 118 (із внесенням змін після прийняття Закону України „Про охорону археологічної спадщини” в 2004 р.), ст. 123, ст. 151 Земельним кодексом України [1, 306, 334, 339], Законом України „Про охорону культурної спадщини” [11, 333], Законом України „Про охорону археологічної спадщини” [12], Законом України „Про внесення змін в Закон України „Про охорону культурної спадщини” [13, 114], а також Постановою Верховної Ради АР Крим від 18.09.2002 р. „Про регіональні правила забудови та використання територій в АР Крим”.

Згідно з п. 28 ст. 5, п. 10 ст. 6 Закону України „Про внесення змін в Закон України „Про охорону